

МАРИЯ КИТАНОВА

**ЕЗИКОВ ИЗРАЗ НА „ЛОШОТО ВРЕМЕ“ В БЪЛГАРСКИЯ
НАРОДЕН КАЛЕНДАР (ХРОНОНИМИТЕ СУХ, ГЛУХ,
ЛУД, БЕСЕН, ШЕМЕТЕН, ВРЪТОГЛАВ, ЧЕРЕН,
РЪЖДИВ, ЧЕРВИВ, ПРАЗЕН)**

MARIA KITANOVA

**LINGUISTIC EXPRESSION OF THE CONCEPT OF *BAD WEATHER* IN
THE BULGARIAN FOLK CALENDAR (THE CHRONONYMS СУХ ‘DRY’,
ГЛУХ ‘DEAF’, ЛУД ‘MAD’, БЕСЕН ‘RABID’, ШЕМЕТЕН ‘DIZZY’,
ВРЪТОГЛАВ ‘GIDDY’, ЧЕРЕН ‘BLACK’, РЪЖДИВ ‘RUSTY’,
ЧЕРВИВ ‘WORM-EATEN’, ПРАЗЕН ‘EMPTY’)**

(Abstract)

Traditionally, calendar time is viewed as a cyclic notion, which redetermines the existence of transitional periods serving as mythological and factual boundaries. In the majority of cases these periods have negative symbolism as they are characterised by disturbance in the balance between heaven and earth, between the forces of cosmos and chaos. For these reasons, the periods of transition are regarded as dangerous and impure. The article titled “Evil Time” in the Bulgarian Folk Calendar deals with a group of terms in Bulgarian calendar terminology – chrononyms denoting those periods and days in the Bulgarian folk calendar which represent the most unfavourable time of the year according to folk beliefs. The paper addresses chrononyms formed with the roots *къс-* (short), *куц-* (lame), *мръс-* (dirty), *сух-* (dry), *глух-* (deaf), *ръжд-* (rust), etc. The semantic analysis studies each chrononym in the context of the system of holidays, prohibitions and preventive action.

Keywords: “Evil Time”, chrononyms, boundaries

В традиционните представи календарното време е циклично, което предопределя съществуването на преходни периоди, изпълняващи функцията на митологична и практическа граница. В повечето случаи тези периоди са натоварени с отрицателна символика и се характеризират с нарушаване на равновесието между небето и земята, между силите на космоса и силите на хаоса. По тези причини се възприемат като опасни и нечисти (Попов 2002: 86). Всъщност за митологичното мислене това е преход от

непринадлежащото на културата към принадлежащото на културата, от деструкцията към създаването на новата реалност, от хаоса към новия ред.

В книгата си „Мифопоетическите основи славянското народно календаря“ Т. А. Агапкина отбелязва, че голяма част от изследванията през ХХ в. са посветени на въпросите за концепта *календарна граница* (Агапкина 2002: 31–32). Още през 1909 г. А. ван Генеп пише своята книга „*Les rites de passage*“, в която включва определени календарни и семейни обреди в категорията обреди на прехода. Особено място заемат обредите при зимното и лятното слънцестоене и при пролетното и лятното равноденствие (Ван Генеп 1999: 161–166). Концепцията, свързана с календарния преход, намира отражение и в изследванията на Мирча Елиаде – в неговото виждане за „мита за вечното завръщане“. Като анализира народния календар и преходните обреди в него, той формулира проблема за т. нар. „календарна граница“, свързана с периодично повтарящите се ритуални действия (Елиаде 1995: 440–441). Краят на старата година и началото на новата се характеризират според него със следните особености: 1) пречиствания, изповядване на греховете, прогонване на злото извън селището, отблъскване на демоните; гасене и повторно запалване на огнищата; 2) маскирани процесии и церемониално посрещане и угощаване на мъртвите; 3) борби между две враждебни групи; 4) карнавални оргии.

В българската етнография въпросът за времето на прехода е сравнително добре разработен (Попов 1987, 1989, 1990, и 2008; Гребенарова 1989; Габровски 1989; Вълчинова 1994 и др.). В тези трудове календарното време се възприема като един макрообред, в който се съдържат както положителни, така и отрицателни елементи: *нов – стар; живот – смърт, ден – нощ, пролет – зима* и т.н.

В българския народен календар най-неблагоприятни са дните на границата между старата и новата година, дните между януари и февруари, особено първите и последните дни на февруари. Самото време, което се мисли като уродливо, се оказва основен източник на опасност за отделния човек и за социума, което мотивира повечето съществуващи забрани и правила (Агапкина 2002: 67). Цялата обредност, свързана с представите и вярванията на носителите на езика, е отразена в определени названия – хрононими. Голяма част от тях съдържат корени, разкриващи различни аномалии, свързани с хтонични сили: *къс-, куц-, крив-, бес- луд-, сух-, чер-, ръжд-*, а също и с названия на демонични същества и животни, свързани с хтоничния свят.

СУХ

В българския народен календар се срещат следните хрононими с корен *сух-*:

Суха Коледа – Бъдни вечер (Чирпанско, Хасковско, Първомайско, Род.);

Суха неделя – Тодоровата седмица (БМ 1994: 360);

Суха Тудурувчица – Тодоровден (Малко Търново); *Сухото Тодорче*;

Сух вторник – първият вторник от Великите пости и вторият от Тодоровата неделя (Източна България);

Сух вторник – вторник от седмицата на Сирни заговезни (Граово и Плевен);

Сух вторник, *Суха сряда* – вторникът и срядата от първата седмица на Великия пост, който се приема за един от най-опасните дни (Пловдивско).

В Българския тълковен речник (БТР 1973: 980) като второ значение на *сух* е отбелязано: ‘който не съдържа влага’, а като дванадесето – ‘постен, не блажен’. В семантиката на посочените хрононими се пресичат и двете значения. Това са дни, в които се спазва строг пост. Съществува легенда за *Сухото Тодорче*, починал от строго спазван пост. В народната култура на славяните влагата е живот, а сухотата – смърт. Опозициите в случая са **живот – смърт**, **сух – влажен**, **постен – блажен**.

ГЛУХ – ‘лишен от слух’

В книгата си „Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в български език и култура“ К. Мичева-Пейчева подчертава, че „глухотата е в семантична корелация с хтоничното време, нечистите същества, мрака, злото и съответно в семантична опозиция с деня, чистото, светлината и доброто“ (Мичева-Пейчева 2013: 121). *Глуха доба* е времето от полунощ до първи петли, което се нарича още *зло време*, *потайно време*, *нишно време* (тяхно време), през което се появяват демонични същества, които вредят на хората.

Глуото Тодорче, *Глухия Тодорче*, *Глуата Тудуришка*, *Глухата неделя* – Тодоровата седмица (Гребенарова 1989: 58). *Глухата събота* – съботата от първата седмица на великия пост. *Глух вторник* – това е вторникът от Тодоровата седмица, наричан още *черен вторник* и приеман в цялата българска етническа територия като много лош *хаталия* ден. *Глухчови дни* се наричат *Мишиите празници* в Западна България. Вероятно от названието *глух* ‘мишка’ и *глушец* ‘плъх’. Глухотата е недостатък, приписван на св. Тодор, който е един от светците демони (Попов 2008: 218) в българския народен календар. Понякога този ден се нарича *чист вторник*, защото тогава хората пречистват тялото си за предпазване от глухота.

С корен *глух-* се образуват следните лексеми, които са негативно натоварени: *глухарка* ‘змия, глух’, *глушец* ‘мишка, плъх’. И змията, и мишката, и плъхът са нечисти животни, свързани с хтоничния свят.

ЛУД

Луд вторник – вторникът от *Русалската неделя*, който се почита за предпазване от лудост (БМ 1994: 304; БЕР Т. 3: 486);

Луда неделя – Тодорова неделя (Кюстстендилско);

Луда сряда – Тодорова сряда (Герв 3: 22; БМ: 204);

Лудата сряда – срядата от Русалската неделя (Кирнички, Бесарабия);

Луди петък – петъкът от Тодоровата седмица.

По-голямата част от посочените хрононими означават първата седмица от Великия пост, Тодоровата седмица или отделни нейни дни. В някои райони се използват за вторник и сряда от Русалската седмица. Срещат се и хрононимите *Бесни понеделник* (Кюстендил) за *Чисти понеделник*, в който се извършва символично бесене на кучетата против болестта бяс. В БЕР значението на *луд* е ‘умствено болен, умопобъркан, безумен, смахнат, налудничав, немирн, буен, палав’ (БЕР Т. 3: 486). В старобългарски се среща лексемата *лѹдѹ* със значение ‘буен, сприхав’. В тези дни се приемат редица забрани, за да се предпазят хората от лудост, например не бива да си мият косите, не бива да извършват каквато и да е работа и т.н.

БЕСЕН

Бесни понеделник (Кюстендил), когато се извършва обредно бесене на кучета срещу бяс;

Бесна вечер (Самоковско) – събота вечер преди сватбата, когато в дома на годеницата има веселба.

Значението на лексемата *бяс* в БЕР е определено като ‘дива ярост, злоба, смъртоносна болест у животни, особено у кучета, зъл дух’ (БЕР Т. 1: 109). Тя е регистрирана и в старобългарски – *вѣсѣ* (Зогр. Мар. Асем., Син. тр., Супр.), а също и *вѣсѣнѣ*. В словенски и руски език значението е ‘зъл дух’. По принцип опасните болести в народната култура се възприемат като резултат от вмешателство на зли демонични същества. Интересно е, че всъщност бяс е болест по дивите животни и само при досег с тях кучетата се разболяват. Така че тук отново се реализира опозицията *нито-мен – див*.

ШЕМЕТЕН

Петъкът от Тодоровата неделя се нарича *Шамотен петък* (Пирински край) и се спазват редица забрани, за да се предпазят хората от болестта *шамет*. От омесен и прекаден хляб раздават на съседите, слагат го в кърмилото на добитъка и една част прибират, за да лекуват с нея през годината *шамет*. *Шамотен петък* се смята за един от дванадесетте най-лоши петъка през годината. Жените не се мият, не се решат и не похващат вретена срещу болестта *шамет*. В названието се наблюдава народна етимология на принципа на паронимията. Н. Геров (Геров 5: 576) определя лексемата *шемота* като ‘болест, въртеж на главата’ – *Шемота имела*.

ВРЪТОГЛАВ

Въртоглав четвъртък (Северозападна България) // *Въртоглав четвъртък* (Тръст. Плев.); *Вироглав четвъртък*, *Въртолома* – това е четвъртъкът от Тодоровата неделя.

На *Въртоглав четвъртък*, или *Въртолома*, жените не навиват прежда, не мотаят мотовилка, не въртят чекръка, за да предпазят хората и овцете от *въртоглавие*. Тук определено се наблюдава народна етимология, като принципът отново е паронимията.

ЧЕРЕН

Черната неделя – Тодоровата седмица.

Първият вторник от *Великденските пости*, вторият ден от *Тодоровата неделя* се нарича *Черен вторник* (Етнография на България 1985 3: 114), *Чрън вторник* (Северозападна България), *Чърн вторник* (Видин, Ресен, Търново, Ямбол, Белоградчишко, Плевенско). Наричат го още *Арджав вторник*, *Глух вторник*, *Лош вторник*, *Сух вторник*, *Усовски вторник*.

Като ден от седмицата вторник се смята за лош, тежък ден. Нищо не се започва във вторник, защото няма да завърши успешно. Според народното вярване от всички вторници този е най-лошият. Приемат го като главатар на останалите вторници. Не се женят във вторник, за да не *повторят*. Не започнат работа, защото тя няма да бъде успешна и ще трябва да се върши втори път. По принципите на народната етимология и паронимията *вторник* се сближава с глагола *повтарям*. Родените във вторник деца нямат добър живот. *Родила ме е мама у чрън вторник* (Видинско). Във вторник не се работи, за да няма суша. Забраните се спазват и срещу глухота. Спазва се пост и това също е една от мотивациите на названието *Сух вторник*, другата мотивация са превантивните забрани срещу суша. Не се върши домашна работа и има забрана за сексуално общуване. В Плевенско (Тръстеник) се нарича *Усовски вторник*. На този ден се взема трикрако столче, на което единият крак се намазва с лой, увива се в парцали и се връзва с червен конец, като се пожелава да изсъхне кракът на стола, а не на добитъка. Това се прави заради болестта *усов*, която „изсушава“ краката на домашните животни. Видно е, че отново става въпрос за народна етимология на принципа на паронимията. Според Н. Геров болестта *усов* е силен бодеж като от шип, придружен с оток. Понякога тя се бърка с болестта *устрел*, която в някои райони на българската етническа територия е смъртоносна болест по говедата.

Черна сряда – срядата от Тодоровата седмица;

Черен петък – това е петъкът, когато е разпънат Христос, *Разпети петък*. Така се нарича в Североизточна България (Североизточна България) и петъкът преди Гергьовден, когато се берат билки (Североизточна България, Средна България, Банско).

В Тракия и Сакар наричат Летния Атанасовден и деня след него *Света Черна*, *Баба Черна*, *Черен ден* и *Черняй*. Според народните представи *Баба Черна* се крие подобно на чумата във вълната. Ако жените работят на нейния празник, децата им ще се разболеят от *черната болест*. *Света Черна* ще *почерни* къщата им. Затова на този ден стопанката на дома при-

нася в жертва на къщния праг черна кокошка за Баба Черна. Обичаят се нарича *Кокоша църква*. Готвят кокошката с ориз и я раздават на съседите, а с перата ѝ *бабите* (народните акушерки) кадят урочасани деца.

Н. Геров (Геров 4: 576) определя следните значения на *черен*: 1. Има много тъмен цвят; 2. Потъмнял от нещо; 3. Мургав; 4. Тежък, труден; 5. Лош, зъл – *черна чума*; 6. Горчив – *черни сълзи*. Тук определено се имат предвид четвъртото, петото и шестото значение.

РЪЖДИВ

Ръждав // *Арджав вторник* (Самоковско) – вторникът от Тодоровата неделя.

При Н. Геров (Геров 5: 95) значението на *ръждивый* е ‘нещо, което има ръжда’. Диалектните названия на ръжда са *ржа*, *ржавина*.

В БТР (1973: 889) значенията на *ръжда* са следните: 1. Окислен пласт на повърхността на метал; 2. Болест по житните растения, *Russinia*, гъбички.

И в двата случая става въпрос за нещо, което е повредено, накърнено, негодно.

ЧЕРВИВ

Църлив, *Червив четвъртък* (Благоевградско) – четвъртъкът от Тодоровата седмица. *Червив* означава ‘който съдържа червеи, повреден, разяден от червеи’ (БТР 1973: 1101). Негативното отношение се носи от семантиката ‘повреден, накърнен, негоден’. През Тодоровата седмица жените не месят хляб, защото той ще бъде *червив*, и не готвят, защото червеи ще нападнат посевите. В българската традиционна култура съществува противоположанието *накърнен, повреден – ненакърнен, цялостен*.

ПРАЗЕН

Празната, или *Средопостната неделя* – седмицата след Великден. Като трето значение на лексемата *празен* в БТР (БТР 1973: 750) е изведено: ‘незает, без работа’. Това е ден, в който има забрана за извършване на всякаква работа, което е характерно и за цялата Тодорова седмица.

В българския народен календар най-неблагоприятни са дните на границата на старата и новата година, дните между януари и февруари, особено първите дни на февруари. Това са периоди, натоварени с превантивни действия – въздържане от работа и сексуално табу. Нарушаването на съответните забрани води до унищожаване на резултатите от труда и създаване на деца и животни с недостатъци. Особено опасни са *Мръсните дни* и *Тодоровата неделя*.

Съобразяването с „лошото време“ определя социалните функции и личния живот на носителя на традиционната българска култура. Спазва-

нето на съответните забрани дава възможност да се преминат граничните периоди без големи сътресения за отделния човек и неговите близки.

Цялата обредност, свързана с представите и вярванията на носителите на традиционната българска култура, е отразена в определени названия – хрононими. Особено интересни са хрононимите, чрез които се назовават граничните периоди и „лошите“ дни. Голяма част от тях съдържат корени, разкриващи различни аномалии, характерни за дявола и други същества, свързани с хтоничните сили: *къс-*, *куц-*, *крив-*, *глух-*, *луд-* и *бес-*. Те са свързани и с демони, които предизвикват различни болести.

Някои от тези периоди носят характеристика на нечистотата в нейната телесна и духовна хипостаза. За тях е характерен корен *мръс-*.

Повредеността и негодността са отразени в корените *ръжд-*//*арж-* и *черв-*//*църв-*.

ИЗТОЧНИЦИ

Архив на Секцията за диалектология и лингвистична география към Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН.

БТР 1973: *Андрейчин Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, И. Леков, Н. Костов, Ст. Стойков, Цв. Тодоров*. Български тълковен речник. София.

БЕР 1971–2011: Български етимологичен речник, София. Т. 1, 1971; Т. 2, 1979; Т. 3, 1986; Т. 4, 1995; Т. 5, 1996; Т. 6, 2002; Т. 7, 2011.

БМ 1994: Българска митология. Енциклопедичен речник. Под редакцията на А. Стойнев.

Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Фототипно издание. Т. 1–6. София.

Дяков 1993: *Дяков, Т.* Народният календар (празници и вярвания на българите). София.

ЕБ 1985: Етнография на България, т. 3, София.

Легурска, Китанова 2008: *Легурска, П., М. Китанова*. Тематичен речник на термините на народния календар. София.

Маринов 1994: *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни обичаи. София.

Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София.

Младенов 1968: *Младенов, М.* Един случай на табу в българския език. – В: Известия на Института за български език, № 16. София.

РРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни. Под редакцията на Ст. Илчев. София.

СР 1999, 2009: Старобългарски речник. София, „Валентин Траянов“, т. 1, 1999; т. 2, 2009.

Стаменова 1986: *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. София.

Старева 2003: *Старева, Л.* Български светци и празници. София.

Старева 2005: *Старева, Л.* Български обичаи и ритуали. София.

ЛИТЕРАТУРА

Агапкина 2002: *Агапкина, Т. А.* Мифологические основы славянского народного календаря. Москва, Индрик.

Ван Генеп 1999: *Ван Генеп, А.* Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва, Восточная литература.

Вълчинова 1994: *Вълчинова, Г.* Сечко и Марта – формирането на един митологичен комплекс в българската народна култура. Етнографски проблеми на народната духовна култура, т. 2. София, с. 33–77.

Вълчинова 1995: *Вълчинова, Г.* За копривата и чесьна. Хранителни хипостази на Коледа и Великден. – Българска етнология, № 4, с. 53–67.

Габровски 1989: *Габровски, М.* Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 1. София, Клуб 90.

Георгиева 1993: *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. София, Наука и изкуство.

Гребенарова 1989: *Гребенарова С.* Заговезни – Тодоровден като преходен период в народния календар. – Исторически преглед. София, т. 45, № 1, с. 55–71.

Гребенарова 1989: *Гребенарова С.* Празници за предпазване от огън у българите. – Българска етнология, № 3–4, с. 13–15.

Елиаде 1994: *Елиаде М.* Трактат по история на религиите. София, Изток–Запад.

Иванов, Топоров 1975: *Иванов, В. В., В. Н. Топоров.* Инвариант и трансформация в мифологических фольклорных текстов. – В: Типологические исследования по фольклору. Москва, Наука, с. 44–51.

Китанова 2000: *Китанова, М.* За произхода и значението на фразеологизма на *Кукувден*. – Българска реч, № 1–2, с. 49–50.

Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език. София, „Валентин Траянов“.

Попов 1985: *Попов, Р.* За върколака в българските народни вярвания. – Известия на националния исторически музей, № 5. София.

Попов 1987: *Попов, Р.* Великденският празничен цикъл като период на преход. – В: Международен конгрес по българистика. Т. 10. София, с. 164–168.

Попов 1989: *Попов, Р.* Към характеристиката на българските народни вярвания, свързани с периодите на преход към зимата и пролетта. – В: Етнографски проблеми на българската народна духовна култура. Т. 3. София, Клуб 90, с. 52–74.

Попов 1990: *Попов, Р.* Народен календар и митология. – Българска етнология, № 1, с. 31–38.

Попов 1997: *Попов, Р.* Български народен календар. София.

Попов 2002: *Попов, Р.* Безумные недели в календарном цикле болгар. – В: Признаковое пространство культуры. Москва, Индрик, с. 86–103.

Попов 2008: *Попов, Р.* Светци и демони на Балканите. – Българска етнология, № 4, с. 6–17.

Попов 2004: *Попов, Р.* Свети Мина в календарната традиция на балканските народи. – История, № 4–5, с. 79–88.

✉ *Доц. д-р Мария Китанова*

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

miyak@abv.bg

✉ *Assoc. Prof. Mariya Kitanova, PhD*

Department of Ethnolinguistics

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

miyak@abv.bg